

הרב אריאל בראלי

השש לאלימות במשפחתון - לשון הרע לתועלת

הקדמה

אם לילדה קטנה, אשר שולחת את בתה מדי יום למשפחתון מוכר ואהוד בקהילה, קיבלה יום אחד שיחת אזהרה מחברה אשר מתגוררת סמוך למשפחתון. השכנה סיפרה כי מזה זמן מה היא שומעת צעקות רמות מתוך המבנה, תופעה שלא הייתה בעבר. האם, שחששה לשלום בתה, החליטה לבדוק את העניין בעצמה. היא הגיעה למשפחתון בזמנים שונים ושמעה כמו אוזניה צעקות חוזרות. עם הזמן גבר בליבה החשש שמא יש גם אלימות פיזית במקום. יש לציין כי המטפלת האחראית הינה אישה ותיקה, מוערכת ובעלת מוניטין טוב בקהילה. כאשר נשאלה על כך, היא הכחישה בתוקף וטענה כי ייתכן שהיו ימים חריגים בלבד, בעקבות לחץ שנגרם ממצב ביטחוני מתוח. מנגד, האם עמדה על כך שהתופעה נמשכת לפחות חודש, והשכנה אף הוסיפה שבאוזניה נשמעות הצעקות כבר מספר חודשים.

בעקבות כל זאת, החליטה האם להוציא את בתה מהמשפחתון. כעת היא מתלבטת: האם נכון לשותף הורים נוספים בסיבה להחלטתה, מתוך דאגה לשלום הילדים האחרים, או שמא בכך תעבור על איסור לשון הרע ותפגע בפרנסת המטפלת?

א. תנאים לסיפור לשון הרע לתועלת

ה'חפץ חיים'¹ קובע כי צריך לספר לשון הרע לתועלת,² אך רק כאשר מתקיימים שבעה תנאים ועיקרם הם:

(א) כוונה טהורה: הדיבור נועד למנוע נזק או עוול, ולא מתוך נקמה, תסכול או רכילות.
 (ב) בדיקת העובדות: המספר בטוח באמיתות הדברים על סמך ידיעה אישית או ראיות ברורות.

(ג) הצגת העובדות בלבד: יש להיצמד לעובדות, ללא תוספות, הכללות או הגזמות.
 (ד) הצגת התמונה השלמה: חובה להציג גם צדדים חיוביים ולשמור על איזון.
 (ה) פנייה לחשוד ומיצוי אפשרויות: יש לבדוק אם ניתן לפתור את הבעיה בדרך אחרת. במקרה זה, האם כבר פנתה למטפלת, ולדעתה לא חל שינוי מהותי, ולכן עליה להקפיד על יתר התנאים:

1. חפץ חיים, כלל י סעי' א-ה.

2. חפץ חיים, הל' רכילות כלל ט באר מיים חיים ס"ק א, ישנה חובה לספר מצד 'לא תעמוד על דם רעך'.

לציין גם את התקופות בהן לא נשמעו צעקות, למסור את המידע בזהירות וללא האשמות, ולכוון שדבריה יהיו רק לתועלת - שלום הילדים בלבד.

ב. כיצד על ההורים לנהוג?

מלבד הקפדה על התנאים, יש לשאול האם תצמח תועלת מעשית מהדברים? מהי ההדרכה ההלכתית להורים שישמעו את הדברים? כיצד ינהגו כאשר המטפלת מכחישה והם עצמם לא ראו סימני אלימות?

ה'חפץ חיים' פוסק כי היכולת לקבל את השמועה ולפעול על פיה תהיה על פי רמת האמינות שבית הדין היה מייחס למקור הדברים.³ לכן, רק מידע שמובא על ידי שני עדים כשרים נחשב למהימן ומחייב פעולה. ובמקרה זה, כשמדובר בעד אחד (פסול) בלבד, אין למידע תוקף מחייב, ועל ההורים להתעלם מהשמועה ולכבד את ההסכם עם המטפלת. כל פעולה שתיעשה על סמך מידע לא מאומת עלולה לגרום עוול למטפלת, ועל כן יש להשיב לאם שלא תספר את הדברים להורים נוספים.

ג. 'למיהש מבעי'

הגמרא במסכת נדה⁴ מלמדת עיקרון יסודי: אף שאסור להאמין לדברי לשון הרע, כאשר עולה חשש לנזק עתידי הרי שיש להישמר מפני אפשרות כזאת,⁵ כפי שפירשו התוס' שם בשם ה'שאלות'.⁶ ה'חפץ חיים'⁷ מדגיש כי הזהירות הנדרשת אינה מתירה כל פעולה, אלא רק הימנעות מיצירת קשרים חדשים - לדוגמה, לא להתחיל התקשרות עסקית או חינוכית חדשה - אך אין לנתק קשרים קיימים על סמך שמועה בלבד, וזאת על פי תשובת המהרי"ק.⁸ לכן, הורים השומעים שמועה מטרידה רשאים, על פי ההלכה, להחליט שלא לרשום את ילדם לשנה הבאה באותה מסגרת, אך אינם רשאים להוציאו באמצע השנה, כל עוד אין בידם ראיה ברורה. נמצא שמותר ליידע את ההורים, כי מטרת מסירת המידע היא לתועלת - להגן על הילדים - אך עליהם להבין שמדובר בחשש בלבד, לא בעובדה מוכחת. המידע רלוונטי בעיקר להחלטות עתידיות, כמו רישום לשנה הבאה, ולא לפעולה מיידיית של הוצאת הילד מהמסגרת. בנוסף, יש תועלת נוספת: ההורים יכולים, בעקבות המידע, לבדוק בעצמם את הנעשה במסגרת, בביקורים יזומים, בדיוק כפי שנהגה האם שגילתה את הבעיה - ופעולה זו מותרת. לעומתם, האם אשר שמעה בעצמה את הצעקות במספר הזדמנויות, הרי שאינה נסמכת על שמועה בלבד, אלא על ידיעה

3. חפץ חיים, הל' רכילות כלל ט סעיף ה.

4. נדה סא ע"א.

5. חפץ חיים, הל' לשון הרע כלל ד באר מיים חיים ס"ק מד, ישנו צורך לחשוש כפי שעולה מהגמרא בנדה שהייתה ביקורת על גדליה בן אחיקם שלא חשש ללשון הרע.

6. ומותר לספר אף לאחרים על מנת שיחששו, חפץ חיים, הל' לשון הרע כלל ו באר מיים חיים ס"ק כט.

7. חפץ חיים, הל' לשון הרע כלל ו סעיף י.

8. שו"ת מהרי"ק, שורש קפח. דוגמה לכך הביא החפץ חיים, הל' רכילות כלל ט ציור שני באר מיים חיים ס"ק ג, מבעל עסק ששמע שהשותף שלו מתנהל שלא כדין עם כל זאת הוא אינו רשאי לפרק את השותפות על בסיס השמועות הללו, כי יש ביניהם מחויבות.

אישית. במצב כזה מותר לה לפעול על סמך מה ששמעה כמו אוזניה, ואף להוציא את בתה מהמשפחתון באמצע השנה. עם זאת, לפני שהאם תעביר את המידע להורים נוספים, עליה לשקול היטב: כיצד ינהגו ההורים עם המידע? אם יש חשש סביר שהם יפעלו שלא כדין ובניגוד לכללי ההלכה - למשל, יוציאו את ילדיהם באמצע השנה - אסור לה לספר, כדי שלא תגרום להם לעבור עבירה ולגרום נזק גדול יותר למטפלת מהמתחייב לפי ההלכה.⁹

ד. נאמנות אישית – 'מהימן כבי תרי'

לעיתים, היכרות אישית עמוקה עם מקור המידע מעניקה לו תוקף מיוחד, עד כדי כך שהוא נחשב כאילו שני עדים מעידים ('מהימן כבי תרי' - נדה סא ע"א). לכאורה, אם יש הורים שמכירים היטב את השכנה ומאמינים לה לחלוטין, הם רשאים לסמוך על דבריה ולפעול על פיהם, ואף להוציא את הילד מהמסגרת. אולם ה'חפץ חיים' מסתייג מהיתר זה, ומבהיר שבדורנו קשה להכיר לעומק את אופיו של אדם עד כדי מתן אמון מוחלט, ולכן אין להסתמך על כך למעשה.¹⁰

סיכום

לשון הרע אסורה, אך כאשר מדובר בלשון הרע לתועלת - הנאמרת בזירות, באחריות, ועל פי כללי ההלכה - לא זו בלבד שמוותרת, אלא לעיתים אף מחויבת. ההבחנה בין מותר לאסור, בין תועלת לרכילות, ובין חובה למניעה, דורשת זהירות רבה בהעברת מידע שלילי, גם כאשר קיים חשש אמיתי לשלום הילדים. רק כאשר מתקיימים כל התנאים - אמינות, תועלת, והצגת תמונה מאוזנת - ניתן לשקול לספר להורים אחרים. כל אדם נדרש לבחון היטב את המצב, להיוועץ עם תלמיד חכם במידת הצורך, ולפעול מתוך אחריות וזהירות מרבית.

9. חפץ חיים, הל' לשון הרע באר מים חיים כלל ו ס"ק ל (וכן בכלל י באר מים חיים ס"ק יב), וזו לשונו: 'אם יראה לפי ענין השומעים שהם יקבלו את הדבר לאמת גמור ויזיקו או יביישו עבור זה להנידון, ופעמים יוכל להיות שמלבד ההיזק יסובב עוד מזה גם כן מחלוקות עצומות, בודאי אין לו לספר כלל... שמצוי מאד בעו"ה שהשומע יריע עמו יותר מכפי הדין שהיה מחוייב הנידון על זה אפילו אם אמת הדבר, על כן צריך להזהר מאד המגלה ענין כזה לראות הנולד ושב ואל תעשה עדיף'.

10. חפץ חיים, הל' רכילות כלל ו אות ז: 'וכל זה הוא בזמן התלמוד, אבל היום לפי מה שהסכימו הפוסקים שאין לו לאדם לומר שפלוני מהימן ליה כבי תרי דלא משקר, על כן אסור לו לקבל דבריו בשום אופן, רק לחוש בלבד'. אולם אם השמועה מתחזקת ממקורות נוספים הרי שניתן לחשוש ולהגיב בצורה אקטיבית, וכך פסק בשו"ת שואל ומשיב, ח"א סי' קפד, כשהתיר לפטר מלמד על סמך שתי עדויות פסולות, ושם ביאר שזה מצב שבו העובדות חזקות יותר מסתם שמועה, ולכן ניתן להגביר את המשמעות של 'למיחש'.

נספח

1. עיון בתשובת המהרי"ק

ה'חפץ חיים'¹¹ קבע כי הכלל 'למיחש מיבעי' מתיר רק להימנע מקשרים חדשים אך אינו מאפשר לפעול ולנתק קשרים קיימים, וזו לשונו:

ביאור הדבר דצריך לקבל את הדבר בדרך חשש בעלמא היינו רק כדי לשמור את עצמו ממנו שלא יגיע לו היזק על ידו, ולא יהיה זה הדבר אפילו בגדר ספק, דמעמידין לאדם בחזקת כשרות, ולכן מחוייב עדיין להיטיב עם הנידון בכל הטובות שצוותה התורה לשאר אנשים מישראל כי לא נגרע ערכו בעינינו על ידי הלישנא בישא לשום דבר רק שהתורה התירה לחוש ללישנא בישא לענין לשמור את עצמו ואת אחרים ממנו.

כללו של דבר דמה שאמרו דצריך לחוש ללישנא בישא היינו רק לענין לשמור את עצמו מהנידון, אבל חס ושלום לעשות לו שום מעשה, או לגרום לו שום היזק, או ביוש עבור זה, גדול או קטן.

ולאור זאת כתב שכאשר יוצא שם רע על עניינים שהם רמאים ולכן הגבאים לא רוצים לתת להם עוד מכספי הצדקה של העיר, ועל כך כתב שאף 'למיחש מיבעי' עם כל זאת אין למנוע מהם את כספי הצדקה כי קיימת מחויבות כלפיהם ולא ניתן להפקיע אותה באמצעות שמועות רעות, וזו לשונו:

על פי התורה שאין להאמין לשון הרע רק לחוש, לא היה פוטר את עצמו לעת עתה מן העני הזה כי עדיין הוא עומד בחזקתו, ורק צריך לחוש לדברי המספר ולדרוש אחר זה היטב, ובודאי כל זמן שלא יתברר הדבר לאמתו אין רשאים לפטור את עצמן מדין חיוב צדקה.

מקור דבריו בתשובת המהרי"ק (שורש קפח), אשר השיב לגבי טענה של אישה כלפי אדם שזינה עימה, והגבאים החליטו שלא להעלות אותו לתורה, ועל כך הוא הגיב בחריפות שחייבים לחדול מכך והם מלבינים פניו שלא כדין, בין השאר הוא הביא את הגמרא בנדה המתירה לחשוש מלשון הרע, וכך כתב:

דבר פשוט הוא לפני כל יודעי דת ודין דלא אמרי למיחש כדי לעשות שום מעשה נגד מי שמספרין עליו לישנא בישא, לא מיבעי לעינן עשיית שום מעשה ולא שום ביוש לא קטן ולא גדול וזה פשוט וישר.

יש להעיר על הבנה זו בדברי המהרי"ק היות והוא עסק במקרה שבו היה ברור כי מקור המידע מפוקפק ואינו אמין, ועל כן אפשר שאם יש ספק אמיתי יתיר גם לעשות מעשה כנגד החשוד, וזו לשונו:

האשה שמוציאה את השם רע היא בעצמה עברה על כללי הצניעות כפי שכתב כ"ש וכ"ש ע"פ אשה כזאת אשר פרשה מדרכי בנות ישראל הצנועות דלא מהימנא אפי' כחד' ולא כפלגא דחדא... והנה ראיתי כתב ידי' אשר העיד מפי הנכבדת אמו מב"ת שהיא השאתה עצה לומר לרבי אהרן שממנו נתעברה כדי להשתיק רבי אהרן זה

11. חפץ חיים, הל' לשון הרע כלל ו.

שהיה מחזיק הקול שיצא עלי' ומביישה לפי דבריה וא"כ הוא, אין לך אויבים מפקי לקלא יותר מזה, שהיא הוציאה הקול להשתיקו וגם לקחת נקמתה ממנו. בנוסף, ניתן להציע הסבר שונה לדברי המהרי"ק - הוא לא בא למנוע ממי שחושש לאמיתת הדברים לפעול כדי למנוע נזק. אלא כל כוונתו שלא להעניש אדם על סמך שמועה בעלמא (כולל גם האיסור לשנוא אותו), אך מותר לפעול בכל דרך שהיא כדי למנוע ממנו להזיק ואף אם בית הדין לא היה פועל כך, כי מותר לחשוש ללשון הרע ולהישמר מפני כל נזק עתידי. כלומר הבחנה אינה בין 'שב ואל תעשה' (מותר להמנע מיוזמות חדשות) לבין 'קום עשה' (לבטל או להפך התקשרויות מהעבר), אלא בין פעולת הענשה שצריכה ביסוס חזק לבין התגוננות מפני נזק שאז מותר לפעול גם על בסיס חשש בלבד, כי 'חייך קודמים לחיי חברך' כולל ההקשר הממוני. וכן נראה שזו כוונת המהרי"ק לאורך כל התשובה כאשר הוא חוזר ושונה שאסור להעניש על פי שמועה.¹²

2. שלא לגרום נזק יותר ממה שהיה קובע בית הדין

ה'חפץ חיים'¹³ קבע כי אף במקום שברור למספר שהמידע אמת והוא רוצה להעבירו לתועלת, עליו לוודא שהוא לא גורם לאדם נזק יותר ממה שבית הדין היה פוסק.¹⁴ הראיה המרכזית שלו היא מהגמרא במסכת בבא קמא, וזו לשונו:

והאיר ה' יתברך עיני ומצאתי גמרא מפורשת כענינו ממש, שע"ז נוכל לידע כל פרטי הדין. דז"ל הגמרא ב"ק (ק"ג ב) מכריז רבא האי בר ישראל דידע סהדותא לאינו יהודי, ואזל ואסהיד ליה בדיניה דאינם יהודים על ישראל חבריה, משמתין ליה, מאי טעמא דאינהו מפקי ממונא אפומא דחד סהדא, ולא אמרן אלא אחד אבל בי תרי לא, ועיין ברש"י ד"ה אפומא דחד ונמצא שהפסידו שלא כדין, עד כאן. אלמא אף דהעד יודע בעצמו שבאמת הוא חייב לו ממון אעפ"כ היו משמתין לעד עבור זה כיון דאם היה בא עמו לבית דין של ישראל לא היה גובה ממנו נמצא דהוא מפסידו בדיבורו.

ניתן לומר שההקפדה הזו של חז"ל שעד אחד לא יעיד בערכאות של גויים הגם שהאמת איתו (הוסיף ה'חפץ חיים' שמדובר באופן שאין בו איסור ערכאות כגון שהגוי תבע

12. התשובה עוסקת בעונש שהטילו עליו שלא להעלות לתורה, והמהרי"ק משיב שאין כוח להעניש לא מצד השמועה הרעה ולא מכוח בית דין שמעניש לצורך השעה. וכך יש לדייק מהדברים הבאים: 'אסור לביישו ולהרחיקו מפני דברי האשה הזאת והמביישו יבקש רחמים על עצמו... ראו כמה יש לו לאדם להזהר שלא להלבין פני חבריו ברבים על חנם וראוי לחקור ולדרוש בכמה דרישות וחקירות קודם שיעשו מעשה כזה והמקיל בזה דמו בראשו בלי ספק... אבל לעשות להם שום עונש לא עלה על לבו שהרי השיאם עצה להסתיר עצמם... ועוד דפשיטא ופשיטא דאפילו ב"ד הגדול שבירושלם אין כח להכות ולענוש שלא מן התורה אלא היכא שבדאי יש שם קצת דררא דאיסורא. מ"מ דבר פשוט הוא שאין לנדות וגם לא להבדיל או לבייש על כך כ"א אחר ההתראה וההזהרה ואף אם יבוא ב"ד לענוש על כן בלא התראה... ולכן יקראוהו לעלות לקרא לס"ת כשאר בני ברית, לקרבו ולא להרחיקו'.

13. חפץ חיים, הל' רכילות באר מים חיים כלל ט ס"ק יז.

14. והוסיף בהלכות לשון הרע כלל ז סעיף ד שאפילו אם מספרים לו שני עדים כשרים אסור לו לקבל מהם ולהחליט שהדבר אמת כי לא התקבלה עדותם בבית דין, וכפי שהעיר שם בבאר מים חיים סעי' ז שמדברי הגמרא פסחים ק"ג ע"ב משתמע אחרת, וזו לשון הגמרא: 'דאיכא סהדי דעביד איסורא - כולי עלמא נמי מיסני סני ליה', משמע שלשני עדים יש נאמנות גמורה, ובבאר מים חיים שם רצה לומר שכוונת הגמרא לשני עדים שמעידים בבית דין וזה הוא דוחק.

ישראל), נובעת מכך שהוא חורג מכוח העדות שקבעה תורה והוא גורם להכרעת דין שלא כדין (אף שמדובר בערכאות של גויים). ועל כן יש לחלק באופן ברור בין אדם שפועל לעצמו ללא כוח שיפוטי לבין כוח חיצוני שמתערב וקובע את הדין.¹⁵ והראיה לכך מהפסיקה בנושא של 'עושה אדם דין לעצמו' - גם כאשר הוא פועל באופן שבית הדין לא היה עושה כך, כגון להכות את חברו במקום הצורך.¹⁶ וכן נפסק ב'שלחן ערוך' (חו"מ סי' ד סעי' א):

יכול אדם לעשות דין לעצמו; אם רואה שלו ביד אחר שגזלו, יכול לקחתו מידו; ואם האחר עומד כנגדו, יכול להכותו עד שיניחנו, (אם לא יוכל להציל בענין אחר) (טור), אפילו הוא דבר שאין בו הפסד אם ימתין עד שיעמידנו בדין, והוא שיוכל לברר ששלו הוא נוטל בדין.¹⁷

מכאן שישנה חלוקה ברורה בין תגובה פרטית של אדם שרוצים להפסיד אותו לבין התערבות שיפוטית הבאה להטיל מחויבות מכוח דיני עדות וראיות. וכן נראה מדברי 'הגהות אשרי' (בבא קמא פ"ג סי' ג) שכתב בצורה ברורה שאדם רשאי לעשות דין לעצמו אף שייגרם נזק חמור לחברו, ועוד הוסיף שמותר לפטר משרת 'אם חושש מגנבה' משמע שלא מדובר במקרה שהיו שני עדים על הגנבה, וזו לשונו:

כבר היה מעשה במצרים באחד שהפקיד אצל אחד פקדון, ואחר ימים כפר לו והלך המפקיד בערכאות של נכרים ושבר הדלת ולקח פקדונו, ועל הנפקד העלילו הנכרים והפסיד הרבה ותבע את המפקיד לדין שעל ידו הפסיד. ופסקו הדין אם לא היה יכול להציל ממונו בע"א אז הוא היה פטור... הוא הדין משרת אפילו קודם הזמן אם חושש מגניבה וכ"ש אדם מעלמא שיצא עליו שם שהוא גנב. וכך נראית דעתו של הרב אשר ויס, כפי שעולה ממה שהובא בשמו בספר 'צנעת הפרט' (עמ' 315):

במה ששאל בהיתר לומר לשה"ר לתועלת, האם יש לשקול גודל התועלת למי שרוצים להצילו מן הנזק לנוכח גודל הנזק על מי שמדברים עליו? לענ"ד אין שיקול זה מסור בידינו, דכיון שאין כונת המספר מרשעת לבו ומדותיו המקולקלות, אלא אדרבה כונתו להציל איש תמים מן הנזק, והדברים אמת הם, אין בזה איסור לשה"ר כלל, וממילא אף כאשר הנזק למי שמספרים עליו גדול מהנזק שממנו אנו באים להציל זולתו, אין בזה איסור. אמנם פשוט דבשביל תועלת בטלה ומבוטלת שאין בנ"א רגילים להקפיד אין להתיר חרצובות לשון ולדבר סרה בישראל.

15. כעין זה מובא בתוס' גיטין ד ע"א ד"ה מודה, וזו לשונו: 'להוציא ממון על פיהם אף על פי שהדבר אמת אין לעשות אלא בעדות כשר'.

16. חילוק זה רמזו אף בדברי החפץ חיים עצמו, אשר הקשה מההלכה המובאת בשו"ע, חו"מ סי' שפח סעי' ז, שכדי למנוע חבלה מותר לפעול בכל דרך אפשרית, ולא רק בדרך שבית דין היה פועל, ועל כך תירץ: 'שם איירי שיש בזה תועלת להבא שלא יכהו עוד'. העולה מדבריו שאם הכוונה היא מניעת נזק עתידי ולא התחשבות על העבר ואין דרך אחרת אזי כן מותר לפעול גם באופן שונה מבית הדין, וצ"ע.

17. הדרישה המוזכרת כאן להביא ראיה הקבילה בבית דין, משמעותה היא כדי לאמת את הטענה שבגינה אדם עשה דין לעצמו, אבל עצם התגובה יכולה להיות חמורה יותר מהסעד שהיה מקבל בבית הדין.

אם כן כאשר אדם מקבל מידע אשר הוא אמין בעיניו - הוא מצווה לא להאמין ולא לקבל לשון הרע, אך הוא יכול לפעול ככל שניתן כדי למנוע נזק עתידי.¹⁸

18. וכן משמע מתוך דבריו של הרב ניסים קרליץ בספרו חוט השני, שמירת הלשון פ"ו ס"ק א.